

ASOS JOURNAL

The Journal of Academic Social Science

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 8, Sayı: 111, Aralık 2020, s. 145-159

ISSN: 2148-2489 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.29228/ASOS.43958>

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date
3.06.2020

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date
29.12.2020

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin ÇAĞLAYAN

Munzur Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
h.caglayan@gmx.net

TÜRKİYE TOPLUMU'NDA ZAZALARIN SOSYOLOJİK VE DEMOGRAFİK DURUMU

Öz

Anadolu coğrafyası birçok kültürleri içinde barındırmıştır. Bu kültürlerden biri de Zazalar ve Zaza kültürüdür. Zazalar ya Türk ya da Kürt olarak gösterilmiştir. Bu konuda en ısrarlı kesim de Kürt tarafıdır. Kürt örgütleri, Zazaları ayrı etnik grup olarak gösterilmesini, birlik ve politik amaçlarına karşı bir engel olarak görmektedirler. Bu belirsizliğin nedeni de Zazalar üzerinde yeteri kadar bir çalışma yürütülmediğinden kaynaklanmaktadır. Zazalar, dili ve kültürleriyle ilgili yapılan çalışmaların çoğu da yabancı misyonerler tarafından yapılmıştır. Coğrafya içinde yapılmayan akademik eksilik, birbirini anlama, aynı coğrafyada ortak bir kültür zenginliği oluşturma kültürünü yaratamamıştır. Bu da, bu kültüre ait insanları etnik ayrımcılığa itmiştir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Coğrafyasında Türk ve Kürtlerden sonra çoğunluğu oluşturan nüfus Zazalardır. Bu makalenin amacı, coğrafyadaki akademik eksiliği kısmen de olsa gidermeyi amaçlamaktadır. Kültürlerin birbirini anlamalarını, ortak coğrafyadaki kültür zenginliğinin korumasına katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Zazalar, Coğrafya, Kültür, Dil, İnanç

ZAZAS IN TURKISH POLITICAL LIFE

Abstract

The geography of Anatolia has many cultures. One of these cultures is Zaza. But the Zazas were shown as either Turkish or Kurdish. The most persistent part on this issue is Kurds, who see the Zazas as an obstacle to their political aim. This uncertainty is due to the fact that there is not enough work on the Zazas. Most of the work on the Zazas, language and cultures was carried out by foreign missionaries. Because of academic lack, it was not possible to create a culture of understanding each other and creating a common cultural richness in the same geography. This has pushed people of this culture to ethnic separation. After the Turks and Kurds in Eastern Anatolia, the majority of the population is Zaza. The aim of this article is to fulfill the academic gap and to contribute to the mutual understanding of mutual culture and common nationality.

Keywords: Zazas, Geography, Culture, Language, Belief

1. Zazaların Etnik Kimliği

Zazalar Doğu ve Güneydoğu Anadolu coğrafyasında Türk ve Kürtlerden sonra en yoğun nüfusa sahip bir halktır. Yaşadıkları bölgeler, Erzincan, Tunceli, Elazığ, Bingöl, Varto'dur. Bu illerin dışında Erzurum, Urfa, Diyarbakır, Aksaray, Sivas, Gerger, Mutki il ve ilçeleri önemli sayıda Zaza nüfusu barındırmaktadır. Toplam olarak Zazaca Anadolu'da 23 kent ve kasabada konuşulmaktadır. (Selcan, 1998: 5) Zazalar, kimilerine göre Türk, kimilerine göre de Kürtlerin bir kolu olarak görülmektedir.

Zazalar, inanç olarak iki gruba ayrılmaktadır. Alevi inancına sahip Zazalar, Fırat ve Dicle sularının kaynağı olan kuzey kesiminde, sunni mezhebinde olan Zazalar ise bu suların güney kısmında oturmaktadırlar. Zazalar kedilerini ve dillerini tanımlarken bölgeden bölgeye kendilerini farklı olarak adlandırırlar. Koçgiri bölgesinde yaşayan Alevi Zazalar, kendilerine Zaza, dillerini de Zazaki olarak tanımlarken, Dersim (Mamiki, Tunceli), Erzincan, Bingöl'ün Yayladere, Yedisu bölgesinde yaşayan Alevi Zazalar kendilerine Kırmanc veya Dımili der. (Çağlayan, 1994: 249) Kamer Ağa'nın kızı Yemoş Hatun*, Dersim'i etnik olarak şöyle tarif eder: Dersim, Zaza olarak bilinir. Zaza'lar "Goza Goydepe" (Göktepe'den) geldikleri rivayet edilir. Daha önceleri Zaza imişler. Babalarımız, dedelerimiz Zaza imiş, der. (Çağlayan 2003: 312) Seyit Rıza ile birlikte Birinci Dünya Harbi'nde Rus'lara karşı direnen ve Kureyşan aşiretin ileri gelenlerinden olan Uşenê Seyd ile birçok cemaatlere katılmış olan Hesenê Sey Kemali, hem dil hem etnik, hem de dini açıdan Dersim kimliğini farklı tanımlamaktadır. Konuyla ilgili olarak şöyle der: "Dedelerimiz Horasandan Malatya'ya gelmişler. Dedelerimiz, Seydo, Şıxhesen ve Kalmemo Sırr olarak bilinir. Bu on iki aşiret, dedelerimizden peyda olmuşlardır. Biz, kendimize Kırmanc diyoruz. Dilimize Kırmancı diyoruz. Alevi olup Kırdas'ki konuşanlara Kırdas diyoruz. Bizim dili konuşup yolunu terk edenlere, Zaza diyoruz. Hem şafî olanlar ve hem de here-were/Kürtçe konuşanlara, Khurr diyoruz. Yaşadığımız topraklara, Kırmancıya Beleke diyoruz." (Taş, 2007: 10) Kureyşan aşiretinin ileri gelenlerinden Aliyê Gaxi ailesinden Kazım, konuyla ilgili şu açıklamada bulunmaktadır: "Bir de kırım denilen bir olay vardır. Ne zaman olduğunu bilmiyorum, ama Aliyê Gaxi, insanları toplayıp, Palu'daki Zazaları basıyor. Dışarıdan insanlar, bu meseleyi sıkça konuşuyorlardı. Enteresan bir şeydir. Palu halkı ile aynı milletiz, aynı dili konuşuyoruz. Ama buna rağmen bizim insanlar onları sevmezdi. 'Biz

Kırmancız. Onlar da Zaza'dır' diyorlardı. Onlar da bizi sevmezlerdi. Ben, bu farkın dinden kaynaklandığını sanıyorum.” (Cem, 1988:195-196) Aynı dili konuşan komşularına da Zaza der. Zazalar, Türkiye’de Dicle ve Fırat kıyılarında yaşayan, yerel dillerinde kendilerine Kırmanc-Dimili olarak adlandırılır. Takriben 5 milyona yakın insan Zazaca dilini konuşmaktadır. (Çağlayan, 1994: 75)

Son zamanlarda Zazalar hakkında bazı çalışmalar yapılmasına karşın, bilimsel çalışmaların yeterli olduğu söylenemez. Bilimsel ve objektif çalışmaların eksikliğinden kaynaklanarak Zazalar, ya Türk ya da Kürt olarak tarihe geçmişlerdir. 1932’de “JUK Dersim” adlı raporda şöyle denilmektedir: “Dersimlilerin ırkı vaziyetini tespit etmek hayli müşkül bir iştir... Pülümür, Ovacık ve hatta Nazimiye mıntıklarındaki halk arasında bugün ile çok miktarda Türkmen tipine tesadüf mümkündür. (...) Pülümür mıntıkası aşiret isimleri ve halkının kendi duygusu ve Şarktan Garba intikal hisleri ile Dersim’in aslen Türk olduğunu tespit edilebilir.” (JUK, 1932: 30-33; Hür, 2018: 251). Yazar devamla, “Bu rapordan çıkan netice şudur: Dersim Alevileri aslen ve neslen Türk’tür.” (JUK, 1932: 91) Raporun aynı yazarı, Desimlilerin konuştuğu dilin Kürtçe olmayıp, Zazaca olduğunu ve Zazaların Türkmen olduklarını ima etmektedir. (Hür, 2018: 252) Bunun gibi, başka bir çok yazar da, Zazaların Türk olduğu Tezi savunmaktadırlar. Türkiye’nin Etnik Yapısı, Halkımızın Kökenleri ve Gerçekler, adlı eserin yazarı, Ali Tayyar Önder, “Zazaların kökenleri, daha çok Horasan, Harezm, Gür ve Kurluk Türkleriyle ilişkilendirilir.” (Önder, 2007: 248)

Yine 1937’de Tunceli’de incelmelerde bulunan Nazmi Sevgen, “Burada bulunan kendisine biz Horasan Türkmenlerindeyiz dediğini belirtir.” (Önder, 2007: 248)

*Yemoş Hatun Dersimli Kamer Ağanın kızıdır. Kamer Ağa Yusufan aşiretinin lideridir, aşireti ve çevresinde önemli bir nüfusa sahip bir şahsiyettir, 1938’ de tutuklanır, Bursa cezaevinde ölür.

Yazar Cemal Şener, Alevilerin Etnik Kimliği adlı eserinde (2. Baskı), hem Alevi Zazaların hem de Alevi Kürtlerin köken olarak Türkmen olduklarını söylemektedir. (Önder, 2007: 248-249)

Göç sonucu yurtdışında yaşayan Zazaları saymazsak bir bütün olarak Türkiye Cumhuriyeti topraklarında yaşamaktadırlar. Toplam nüfusu takriben 5 ila 6 milyon olduğu sanılmaktadır. Gerek Osmanlı mutasarrıfları gerekse Türkiye Cumhuriyeti’nin müfettişleri Zaza yerleşim yerlerinde tutukları raporlarda Zazaları Türk olarak belirtmişlerdir. Dersim mutasarrıfı Arif Bey, 1903 yılında İçişleri Bakanlığına yolladığı bir raporda Dersim Sancağı’nın “Türklerin pek eski barınağıdır... Türklerden başka hiçbir nesil eserlerine ve anılarına rastlanamaz.” (Kalman, 1995: 81) Yine otuzlu yıllarda Dersim bölgesinde bulunan Naşit Hakkı Uluğ, Dersimlinin “Horasan’ın öz Türkü” olduğunu söyler. (Uluğ, 1932: 30) Osmanlı ve Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında başat görüş, Zazaların Türk olduğu iddia edilmiş olsa da Zazaların, Türk olmadıklarını söyleyen kesim de küçümsenmeyecek düzeydedir. Örneğin Erzincan Valisi Ali Kemal Bey, Zazaların etnik olarak ne Türk ne de Kürt olduğunu belirtmiştir. Ali Kemal, Erzincan adlı çalışmasında konuyla ilgili olarak Zazaların, “Özellikle Zaza adı verilen ve uzmanlar tarafından henüz tam anlamıyla incelenmemiş olan, bir miktarı Erzincan’ın Esesi bucağına bağlı Zazalar, Lerdisu ve Gögre köylerinde oturan, karakter, ahlak, bedeni yapı itibarıyla öbür Kürtlerden farklı...” olduğuna vurgu yapar. “Zaza, Kürtçede bir aşirete mensup olmayanlara derler.” (Ali Kemal, 1992: 150)

1930 yıllarında Dersim bölgesinde bulunan N. Uluğ, Tunceli Medeniyete Açılıyor yapıtında Zaza kelimesinin Orhun Abideleri'nin "Az" adlı bir ulusun Türk camiasının bir parçası olduğunu söyler. Az kelimesi tekrarlar-tekrarlar Az-Az'dan Zaza'ya dönüşmüş olduğunu söyler. (Uluğ, 1939: 55)

1937 tarihli Kurun gazetesi Dersimlileri şöyle tarif eder: "Tunceli ahalisinden bir takımın Kürt olduğuna dair bir söz vardır. Bu söz yanlıştır. Tunceli'de Kürt yoktur. Bu ahalinin aslı vaktiyle Horasan'dan gelmiş Türk kabileleridir... Tunceli ahalisi Türk olduğu gibi dilleri de Türkçedir." (Hür, 2018: 256-257; Önder, 207: 250-251)

Kürtler de, Zazaların Türk olmadığını, bunların Kürt olduğunu söylemektedirler. Kürtlerin Zazaları Kürt olarak görmelerinin nedeni siyasidir. Kürtler, Zazaların ayrı etnik bir halk olarak gösterilmelerini, kurmak istedikleri devletin bütünlüğü için siyasi bir tehdit olarak görmektedirler. Onun için ısrarla Zazaların Kürt olduğu iddia edilmektedir. Kürtler ve Zazalar üzerine araştırmaları ile bilinen M. Van Bruinessen, Kürt milliyetçileri için Zazaların Kürt olduklarına en ufak bir şüphenin olmadığını belirtmektedir. (Van Bruinessen, 1989: 150, Çağlayan, 1994: 75)

2. Zazaların Yerleşim Bölgeleri

Zazaca konuşan bölgeler haritada yeşil olarak gösterilmiştir. Bu belge dışında da Zazaca konuşan önemli bir nüfus bulunmaktadır.

Harita-1: Zaza Dili'nin Türkiye'deki Yayılma Alanı¹

Zaza nüfusun tahminen 5-6 milyon civarında olduğu sanılmaktadır. Doğu Anadolu'nun Fırat ve Dicle havzası ve Yukarı Fırat bölgesinde oturmaktadırlar. Yoğun olarak Tunceli, Bingöl, Erzincan, Elazığ ve Diyarbakır ve kuzey ilçelerinde yaşamaktadırlar. Bu iller dışında Sivas'ın Kangal, Zara, Ulaş, İmranlı, Gümüşhane'nin Kelkit, Şiran, Erzurum'un Çat, Aşkale, Adıyaman'ın Gerger, Malatya'nın Pütürge, Arapkir, Muş'un Varto, Bitlis'in Mutki, Sason, Kayseri'nin Sarız, Urfa'nın Siverek, Aksaray ve Ardahan'ın bazı köylerinde yaşamaktadırlar. Ayrıca İstanbul, Ankara, İzmir, Bursa, Eskişehir, Aydın gibi büyük şehirlere göç edip orada yaşayan çokça Zaza yaşamaktadır. Yurtdışına göç eden ve yaşamlarını Almanya, Avusturya,

¹ (Selcan, 1998: Verbreitungsgebiet der Zaza-Sprache / Zaza Dilinin yayılım Alanı Kapak Sayıfısından)

İsviçre, Hollanda, Fransa, Belçika, İsveç, Danimarka ülkelerinde sürdüren Zaza sayısı 300.000 olduğu tahmin edilmektedir. (Karataş, 2016: 71)

Ali Tayyar Önder, Türkiye'nin Etnik Yapısı kitabında, Zazaların yoğunluklu olarak, Tunceli, Bingöl, kısmen Erzincan ve Sivas, Urfa-Siverek, Mardin arasına serpiştirilmiş olarak Diyarbakır merkez ve değişik oranlarda ilçelerde yaşarlar. Elazığ, Erzurum, Malatya illerinde de Zazaların yaşadığını belirtmektedir. (Önder, 2007: 247)

3. Zazaların Tarihi Geçmişi ve Etnik Adlandırmaları

Zazalar hakkında yazan yazarların büyük çoğunluğu, Zazaların Deylem kökenli olduğu konusunda hem fikirlerdir. Deylem, Gilan ve Hazar Denizi'nin arasında yer alır. Deylemliler, Hazar Denizi'nin güneybatısı ile Tahran'ın kuzeyine düşen bölgede yaşayan toplum olarak bilinir. Deylem, uzun bir süre İslam'a direnmiş, hatta Müslümanlar tarafından “Kafirler Diyarı”, yani inanmayanlar ülkesi olarak adlandırılmıştır. (Cengiz, 1995: 9, Karabulut, 2013: 23) Bölgedeki Arap işgali ve baskılardan dolayı bölgelerini terk edip Fırat ve Murat nehirleri arasındaki Dersim bölgesine yerleşmişlerdir. (Cengiz, 199: 9-10, Karataş, 2016: 14)

Harita-2: Zazaların Kökeni Kabul Edilen Deylem Bölgesi²

Deylem, coğrafik olarak Gilan'ın dağlık bölgesinden oluşmakta, güneyinde Elbruz sıra dağları bulunmaktadır. Deylem'in merkezi Burvan'dır. Diğer önemli şehirleri Haşm, Tarum ve Talkan'dır. (Karabulut, 2013: 21)

4. Zazaların Dili

Prof.Dr.Jost Gippert Zazacanın Kuzey-Batı İran dil grubundan Partça kökenine dayandığını, Hazar Gölü kıyılarında zazacaya akraba dillerin konuşulduğunu belirtmektedir.

Zazalar, konuştuğu dili ve etnik adlandırmaları bölge ve yerleşim yerine göre farklı olarak adlandırmaktadır. Alevi inancına ait olup Zazaca konuşan Koçgiri yöresindekiler kendilerine Zaza, konuştukları dili Zazaki diye tanımlarken Tunceli’de Zazaca konuşanlar, Alevi inancına vurgu yaparak kendilerini Kırmanc, konuştukları dile Kırmanci veya Dimili derler.

Türk siyasetçileri, zaman zaman Zazacayı Türkçenin bir lehçesi olarak görmüşlerdir. Doğu cephesinde Ermenilere ve Ruslara karşı savaşan Kazım Karabekir, Dersimlilerin Türk ve

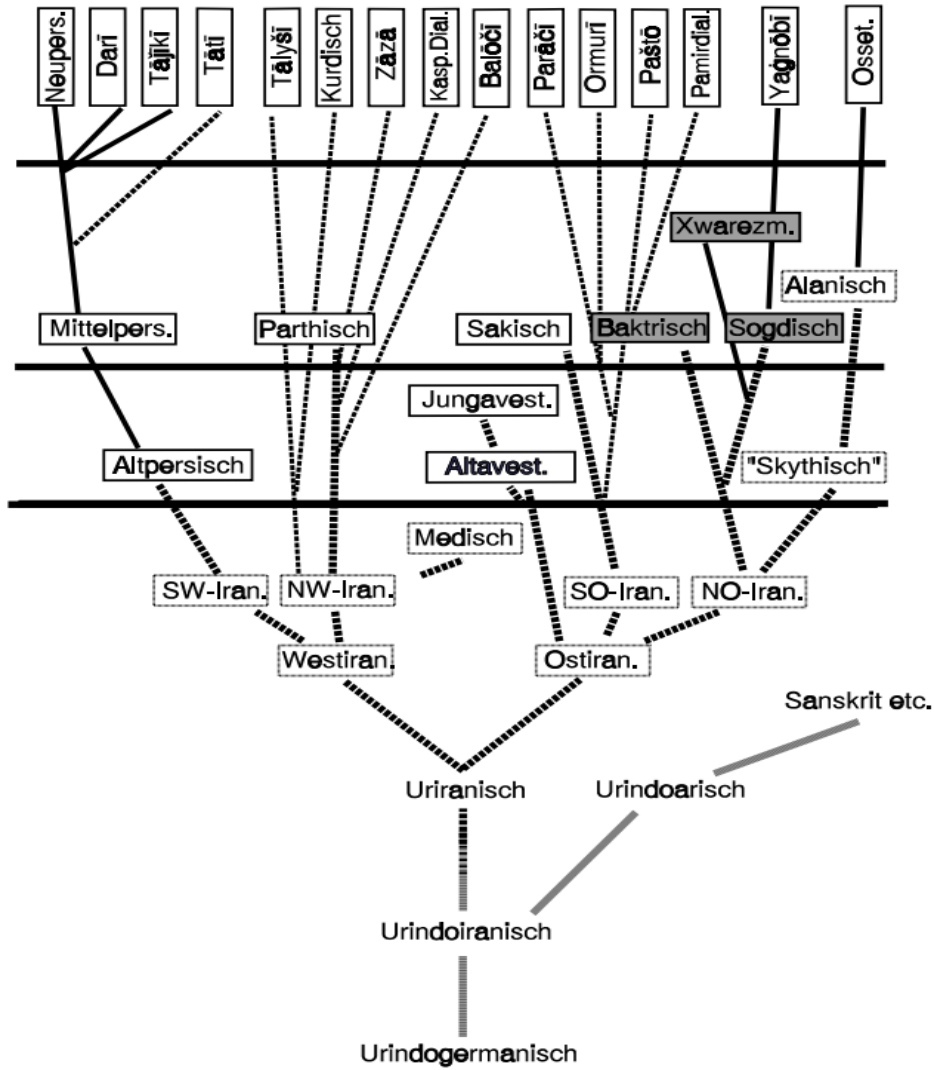
² (7 Sabah, Deylemliler /Dersimliler, yayınlama: 5 Mart 2018)

dillerinin Türkçe olduğunu söylemektedir. “Kökende Türk olan Dersimliler merur-i zamanla kendi adet ve milliyetlerini terk etmiş ve lisanlarını kaybetmiştir.” (Karabekir, 1994: 87)

Prof. Dr. Ahmet Buran ve Berna Yüksel Çak, “Türkiye’de Diller ve Etnik Gruplar” adlı çalışmada, Zazacanın (Dımiliki, Zazaki) kökeni ve hangi dil gurubuna ait olduğunu tartışmalı olduğunu belirtmektedirler. “Kimi araştırmalar Zazacayı Hint-Avrupa dil ailesinin İrani Diller gurubunun Kuzey-Batı koluna dahil ederken, kimileri de Zazacanın karma bir dil olduğunu ve kökeni Türkçe olan bir dili Farsça ve Arpça ile karışmasından oluştuğunu savunur. Zazacanın ilk ve asli şeklinin nasıl olduğunu tam olarak bilmiyoruz. Altay dilleri ile Zazaca birçok ses ve kelime deklığı bulunduğunu göstermektedir.” (Buran-Yüksel Çak, 2012: 225-226)

1930’lu yıllarda Dersim’de bulunan N. Uluğ da Kızılbaş Zazaların dillerinin Türkçe olduğunu söyler. “Dersim’in içinde yüz yıllarca kendi aşiretinin dar varlığı içinde mahpus kalmış ve büyük millet varlığıyla alakasını hemen hemen kesmiş insanlar arasında Türk dilinin bütün hacmiyle muhafaza olduğunu görmek insanı şevklendirir. Sözlerin pek çoğu kulağa yabancı gelmez. İlk söylenişte kulağımıza yabancı gibi gelen kelimeleri tekrarlatınca, hece hece söyletince, bunların da ufak fonetik değişikle Türkçeden bozma bir kelime olduğunu anlarsınız.” (Uluğ, 1939: 56)

Stammbaum der iranischen Sprachen

Şekil-1: Zaza Dilinin Soyağacı³

Zazaların Türk olduğu görüşü günümüz Türkiye’inde geçerliliğinin olduğunu söylemek pek zordur. Zaza dili artık bağımsız bir dil olarak devlet üniversitelerde gramer ve edebiyatıyla öğretilmektedir. Bingöl’de Yaşayan Diller Enstitüsü’nde ve Munzur Üniversitesi’nde Edebiyat Bölümünde Zaza Dili ve Edebiyat dersleri verilmektedir.

Zazaca, Türkçenin bir koludur görüşünü savunanların aksine Zazacanın Kürtçenin bir kolu, lehçesi olduğunu düşünen büyük bir Kürt kesimi vardır. (Buran-Yüksel Çak, 2012: 227)

Bu teze birçok Kürt veya Türk yazarlar da dahil olmaktadır. Milliyetçiliğin ve ulus kavramının henüz gelişmediği dönemde, 16. Yüzyılın sonlarında ünlü yapıtını tamamlayan Şerefhan, Şerefname adlı yapıtında Kürt toplumunu, aşiretlerini, dil ve sosyal durumlarını incelerken onları, Kurmanç, Lor, Kelhur ve Goran olarak dört ayrı gruba ayırırken Zazalardan bahsetmez, onları Kürt olarak bu gruba dahil etmez. (Uluğ, 1939: 58).

³ Gippert: Ware, Stammbau der Zaza Sprache /Zaza Dilinin Soyağacı, Sayı 10: 1996: 154

Kürtler, ulus kavramını ön plana çıkararak, Zazacanın Kürtçenin bir lehçesi olduğunu söylerler. Bunu yaparken ulus ve ulusun bütünlüğü adına yola çıkarlar. Zaza dilinin müstakil bir dil olduğu düşüncesi, Kürt ulus düşüncesini zedelediğini düşündüklerinden Zazacayı Kürtçeye bağlı bir lehçe olduğunu savunurlar. Bu görüşe Kürt siyasi akımların büyük çoğunluğu katılmaktadır. Buna neden olarak Zazaca ve Kürtçe arasındaki bazı kelime yakınlıklarını göstermektedirler. Amaç Kürtçe merkezli tek dil yaratmaktır. Bazı Kürt partileri bunu parti programına koymuştur. Sürgünde Kürt Parlamentosu Kürtçeyi Zazaca karşısında resmi dil olarak ilan etmiştir. (Özcan, Çağlayan Ed, 2019: 173) Kürt milliyetçileri daha da ileri giderek açık bir dille Zazacanın gelişmesine karşı fikir beyan ederler. “Kurmançi (Kürtçe) ve Soraniceden sonra Zazacanın da yazı ve edebiyat dili haline gelmesi önlenmelidir... Zaza folkloru derlenebilir; ancak öykü, şiir, Roman gibi edebi türlerden yazı yazılmamalı, özgün eser verilmemelidir. Bu iş sadece Kurmançi ve Sorancaya bırakılmalı.” (Berhem sayı 3, Eylül 1992: 8) Oysa Zazaca, dilbilimcilere göre gramer olarak Kürtçeden oldukça farklılık gösterdiğini belirtmektedirler.

Zazaca üzerine ilk dilbilimsel çalışmayı Rus linguist Peter Lerch 1856 tarihinde yapar. Çalışmasında, Zazaca’nın Kürtçeden farklı olduğunu, bazı kelimeler dışında Kürtçe tarafından anlaşılmadığını belirtmektedir. (Selcan, 1998: 10) H. Trotter, 1880’de yaptığı bir çalışmada, P. Lech’e yakın bir görüş belirken, Kurmanci ve Zazaca arasında farkın büyük olduğunu, birkaç tekil sözcük dışında birbirini anlamamaktadırlar. (Selcan, 1998: 10; Özcan, Çağlayan, 2019: 25) Peter Lerch ve A. von Le Coq’tan sonra 1906’da Zazaca üzerine köklü saha araştırmasını yapan dilbilimci Oskar Mann olmuştur. O. Mann, çalışmasında Zazaca’nın Kürtçe olmadığını belirtir. (Selcan, 1998: 15) 1917’de vefat eden O. Mann’ın yarım kalan çalışmasını Karl Hadank üstlenir, bilimsel çalışmasını 1932’de tamamlayan Karl Hadank, Zazacanın Kürtçeden farklı bir dil olduğunu belirtmektedirler. (Hadank, 1932: 18-19) O. Mann, Karl Hadank gibi birçok bilim adamları, Zazacanın Kürtçeden önemli farklılıklar gösterdiğine vurgu yapar. C. W. Wilson 1911’de yaptığı çalışmada, Dersim bölgesinde konuşulan Zazaca, Kurmanci konuşan Kürtler tarafından anlaşılmamaktadır. (Selcan, 1998: 11) Yine 1914’de Elazığ ve Desim bölgesini gezen L. Moyneux-Seel, “Zaza diyalekti esas Kürt dili Kurmanciden öylesine çok farklıdır ki, Kurmanci konuşan bir Kürt için oldukça anlaşılmalıdır.” (Cengiz, 1995: 41) der.

Günümüzde de yukarıda belirttiğimiz dilbilimcilerin görüşüne yakın görüş belirten birçok dilbilimci vardır. Frankfurt Johann Goethe Üniversitesinde Karşılaştırmalı Dilbilim Profesörü olan Prof. Dr. Jost Gippert, “Günümüzde konuşulan diğer bütün İranî diller gibi Zazacanın kökeni Orta İran diline dayanıyor. Bundan hareketle, bin yıl önce bir İranî dilin var olmuş olması gerekir ki, Zazaca bu bin yıllık süreç içerisinde tarihsel olarak günümüze değin kendisini geliştirmiş olmalı diyebilirim. Aynı zamanda Zazacanın daha da gerilerde, ta 2000, 3000 veya 4000 yıl önce, tarihsel gelişimine sürekli kaynaklık eden (eski İranî) kademeleri olmuş olmalı.” (Ware, 2000: 108) J. Gippert, Zazaca’nın Orta İran dili olan Partça arasında çok yakın bir ilişki olduğunu belirtmektedir.” (Ware, 2000: 109)

Dilbilimci S. J. Blau, M. Jacobson, M. Sandanato, Prof. Dr. Heiner Eichner, Prof. Dr. Ludwig Paul, Zülfü Selcan gibi dilbilimciler Zazacanın Kürtçe olmadığını belirtmektedirler. (Özcan, Çağlayan, 2019: 40) Dilbilimci Mesut Keskin, “Zazacanın Kürtçeye dahil olduğunu bilimsel olarak kanıtlayan herhangi bir kaynak veya çalışma yoktur. Zazaca, Farsça ve Kürtçenin birbirine olan yakınlığı, biri diğerinin lehçesi veya alt dili olduğundan değil, akraba diller olduğundadır.” (Özcan, Çağlayan: 40)

5. Zazalarda İnanç

Zazalar inanç bakımından yarınsa yakın bir kısmı Alevi, diğer yarısı da Sunni'dir. (Önder, 2007: 247) Alevi olan Zazalar yerel konuşmalarında kedilerine Kırmanc veya Dimili derler. Kırmancadaki vurgu genellikle Alevi kimliğine vurgu yapılmaktadır. Pir Mahmut Yıldız, Alevi ikrarına bağlı olanları Kırmanc olarak tanımlamaktadır. "Khurr deyince, beli ki Sunni'dir. Tırk deyince, beli ki onlar da Sunni'dir. (Özcan- Çağlayan, 2019:186-187) Sunni olan kesim kendisine Dimili veya Zaza der. Bir kesim de kedisini Kırd olarak adlandırır. Sunni olanların bir kısmı Hanefi, bir kısmı da Şafi'dir.

Pir Sey Momıd (Pir Mahmut Yıldız), Dersim Aleviliğini kısaca şöyle açıklar: Alevilik, "Hakkın birliğidir. Can, bu evren, bu dünya, bu dünyanın varlığı Hakkın varlığıdır. Hak, Hakkın içindedir. Hak insandır, insan da Haktandır.(...) Dünya, insan ve Hak iç içedir. Hak ayrı yerde, dünya ayrı yerde, öyle bir şey yok... Hak insandan ayrı değildir. İnsan ne dünyadan ayrı ne de Haktan ayrı; bu varlığın birliğidir." (Özcan-Çağlayan, 2019:190) Dersimli Aleviler, inancını "Raa Haqi" /Hak yolu olarak adlandırırlar. Hak yolu'nun gerekleri iki boyutludur: Görünen (zahiri) ve gizil (batini) olan. Dört makamı, rayber, pir, musahip, mürşit, yani şeriat, tarikat, marifet ve hakikat evrelerinin sorumluluklarını yerine getiren kişi batini bilgiye ulaşma şansına sahiptir. "Raa Haq" /Hak Yolu kavramını kullanmalarının nedeni, tanrısal yol olarak gördükleri inançların, Ali dışında birçok kutsal figür ve olguyu kapsamassından kaynaklandığını vurgulamaktadırlar. (Gezik – Çakmak, 2010: 153) Bu figürler, örneğin Dersim bölgesinde Xızır, Kemeré Bimbarek, Hopa Şığanki, Gole Çetu, Tujik Bava, Munzur Bava, Ocaklar vb ziyaretlerdir. Hak yolunun yolcuları, bu figürlere tapar fakat onları Tanrı olarak değil, Tanrının varlığının şahidi ve ispatı olarak, onun zuhuru olarak görürler. Alevilik, özellikle de Dersim Alevi inancında görünen dünya ve batini bir bütün olarak Tanrının bütünlüğünü oluşturur. Muhammed zahirin, görünenin her şeyin, Ali /Oli de batın'ın, görünmeyenin, sır olanın sahibidir. Bunların birliği, görünen ve görünmeyenin birliği Hak'tır; Tanrıdır. Hak, her yerde mevcuttur, her yerde hazır- u nazırdır. Hak yolu, hem doğruyu, hem adaleti, hem ideali ve bunların tümünü bilmek, kısaca kendini bilmek, Tanrıya ulaşmaktır. Zahir dünyada dört kapı, kırk makamı, Rayver, Pir, Mısayıb ve Mürşit'i yerine getiren ancak Hak yoluna girebilir. (Gezik, Çakmak 2010: 153)

Bu dört kapı, Rayberlik, pirlık, musahiplik, mürşitlik /Şeriat, tarikat, marifet ve hakikat, Hakk'a ulaşmak için gereken sorumluluklarını yerine getirmek anlamına gelmektedir. Şeriat kapısı, dinsel bilgileri alma aşamasıdır. Tarikat, yola girme ve yola ait olan düşünceyi benimseme aşamasıdır. Marifet kapısı, kendini bilme ve yeteneklerini dışa vurma aşamasıdır. Hakikat kapısı, Hakka, tanrıya ulaşma kapısıdır. İnsan-ı Kamil olma aşamasıdır. (Munzuroğlu, 2012: 15) Ancak hoşgörü, bencillik ve garezden uzak olan, cömertlik, özünü bilmek, ariflik, alçak gönüllü olmak, yapabileceği iyiliği esirgememek, tüm insanları bir görmek, gerçeği gizlememek, insanı ve çevreyi sevmek ve korumak gibi meziyetlere sahip olan ve sorumluluklarını yerine getiren kişi batini bilgiye erişme şansına sahiptir. Bu mürşitlik mertebesidir, ancak nefsin ve egosunu aşabilen bu evreye varabilir.

Dr. Eberhard Werner "Zazaların Dinleri Üzerine Düşünceler" adlı makalesinde şöyle demektedir: "Aleviliğin Zerdüştlük ve doğu'daki Hristiyanlıktan etkilenmesi, Şii Teolojisine geçen İslam öncesi bir din sanılmasına yol açmıştır. İlahi yaratıcı güç, gizil güç (veya Allah) aktif ve pasif ilkelerden yaratılan prototip insanlarla (veya Hz. Muhammed ve İlahi ışık /Hz.

Ali) gösterilmektedir. Bu durumda, bu noktada Hristiyan kuramlarda bulunan Teslis inancında bir benzerlik göze çarpmaktadır.” (Werner, 2012: 48-49)

Alevi inancı her ne kadar Şii inancını, inançlarına yakın görseler de Ali ve Ehli- Beyti, batın, ışık olarak görürler. Dede Ali Topal deyişinde Ali ve Ehl-i Beyti ışık olara görür.

"Gerçeğin toplantısına katılanlar

Hane halkı (Ehl-i Beyt) sırrını kabul ettiler

Varlığın bir olduğunu buradan görenler

Hız. Muhammed'in ailesine en parlak ışık dediler

İlmine bağlandım ebediyen dönmem

Kalbimde en sevilen ışık uyandı

Kendi içimde buldu Ay'ı Gökyüzünü

Gördüğüm yüze Ali dediler." (Çınar, 2011: 55)

Alevilik, İslam'dan yaratanın tanımı, ölümden sonra, evrenin yaratılışı ve insanın yaratılışı konusunda farklılık göstermektedir. Aleviler, İslam'ın temeli olan yaratılan ve yaratılanın aksine yaratan ve yaratılanın bir olduğunu söyler. Varlığın birliğine, Vahtet-i Vücuda inanır. Yani Tanrı yaratılanların bir bütünüdür; yaratan, yaratılanın içinde zaten vardır. En büyük en küçük içinde gizlidir.

17. YY'da yaşamış Spinoza'nın tanrı hakkındaki görüşleri Alevi inancına yakınlık göstermektedir. Spinoza'ya göre Tanrı, biricik gerçek tözdür. Bu biricik töz, yarattığı şeyden ayrı bir varlık değildir. O var olan her şeyin toplamıdır. Dolayısıyla Tanrı ile doğa, beden ile ruh ya da maddi dünya ile ruhsal dünya arasında bir ayrım yapmak söz konusu değildir. Tanrı ile doğa bir bütündür. Tanrı sonsuzdur ve var olan her şeyi kapsar. Spinoza'ya göre insan, ancak akıl ve bilim yolu ile kendini bilebilir. (Ağaoğulları, 2012: 462)

Alevilik inancı da, kendileri ve eylemleri ile ilgilenen bir tanrıyı değil, insanda zuhur eden, kendini bilen, kendini sayan, insani kamil olanı ilgilendirir. Yani Sokrates'in dediği gibi kendini bil / kendini tanı! Herkes, kendi yolunu kendi bulmalıdır. Kedin ol! Olduğun gibi ol! (Poller, 2014: 73 / Platon, 2013: 16)

"Hak ile Hak olmak" için, Hak ile ölümsüzleşmek için Aleviliğin dört kapı ve kırk makamından geçmek gerekir. Bu kapılar, şeriat, Tarikat, Marifet ve Hakikat tır. Şeriat anadan doğmadır. Birinci kapıdır. Zahirî ilimlerin öğretildiği kapıdır. Tarikat kapısı, ikrar kapısıdır, talip bu kapıda Mürşide ikrar verip talip olur. Yol arkadaşları ile inanç yolunu sürdürür. Marifet kapısı, "Kendini bilme kapısıdır." Kendini bilmeyen Hakkı da bilmez. Kendini bil! Kendini bilersen evreni ve tanrıyı da bilirsin. (Hayri Dede /Şanlı, 2010: 88-102)

Alevilik cennet ve cehennem inancının aksine devriye inancına inanır; insan öldükten sonra tekrar reenkarnasyona, ruhun çeşitli biçimlerde vücut bulacağına inanır: "Bişmi Şah Allah Allah şu an tabutta bir can. Canı bedeninden ayrılmış. Birazdan tenini toprağa vereceğiz. Ten toprağa gidince can da canana dönecek. Yani hakka... Sevgili canlar. Bu hak yolcusu bu gün don değiştirerek aramızdan ayrıldı. Bu gece hakkın huzurundadır. Onun bedenini oluşturan kurucu öğeler, Toprak, Hava, Ateş ve Su ölmedi, niteliği değişti. Onun canı bedenini terk etmesinin dedeni, bu kurucu öğelerin /zerrelerin dağılmasıdır. Onlar ölmedi Hakkın zatında

kendi sıfatını yok etti. O bedendeki Su toprağa karıştı, Hava uçtu havaya karıştı. Ateş kendi özüne döndü. Beden ise topraktı toprağa gitti. Cenabı Hak, o zerrelere yeni hayat nasip etsin. Kuş olarak uçsun, çiçek olarak bitsin İnsan olarak hayata dönmesini nasip etsin.” (Hayri Dede/Şanlı, 2010: 125,126) Sonuç olarak Alevilikte, Tanrı, doğa ve insan üçlüsü birdir ve tektir. Ölen, toprağa giden bedendir. Ruh ise ölümsüzdür, beden değiştirir; Hakka yürür. Tanrısal gerçeklikte bir olup sonsuzlaşmaktır. “Hak bende var oldu, ben ise Hak’ta olanım.” (Kutlu, 2007: 36)

Sunni, Şafi Zazalar, inanç olarak kendilerini Kırmanç-Alevi olarak adlandıran Zazalardan farklıdır. Sunni Zazalar kendilerini genellikle Zaza olarak adlandırırlar. Dicle, Lice, Palu, Çapakçur mıntokasında yaşarlar. JUK, raporunda Şafilerin, Hanifileri “kafir” olarak gördüklerini belirtmektedir. (JUK, 1932: 39)

Dr. Eberhard Werner,” Zazaların Dinleri Üzerine Düşünceler” makalesinde, Güney ve Doğu bölgesinde Zaza topluluklarının küçük bir kısmı Sünni inancını sürdürdüklerini belirtmektedir. Bunlar her ne kadar İslami eğitim almamış olmalarına rağmen güçlü bir İslami inanca sahip olduklarını ve inançlarına kendi teolojik yorumlarını kattıklarını belirtmektedir. Zaza bölgelerini ziyaret edip dönen ilahiyatçılar, mollalar kendi inanç eğitim sistemlerini yerleştirip etrafında müritler topladılar. Bu şekilde mollalık sistemini yerleşmesine vesile olmuşlardır. (Werner, 2012: 49-50) Alevilikte insanın doğanın bir parçası olduğu bilinci sonucu doğadaki fiziksel nesnelerinde bir kutsiyetinin olduğu görülmektedir. Ölüm, bu dünyadan ötekine geliş olarak görülmektedir. Sünnilerde ölümden sonraki yaşama fiziksel dünyadan metafiziksel dünyaya geçiş olarak algılanmaktadır. Yas tutma, ölüyü gömme ve dua etme gelenek ve töreleri İslami uygulamalardır.

6. Zazaların Aşiret Yapısı

Aşiret kavramı Arapça bir kelime olup ortak bir atadan doğan insan topluluğu anlamını taşımaktadır. Bazen bir aşiret kendi arasında bölünerek daha ufak bir aşiret yapısına bürünebilmektedir. Zazalar, kendi içlerinde çeşitli aşiretlere bölünmüşlerdir. Zazalarda aşiret köklerini inildiğinde gerek Alevi Zaza aşiretlerinde olsun gerekse Sunni Zaza aşiretlerinde olsun ortak bir kökene sahip oldukları, aynı kökten ayrıldıkları görülmektedir. Alevi olan Dersim ve Zaza tarihinin milli olduğu kadar bir ocak ve aşiretler tarihi olduğunu söylemek abartı değildir. Dersim aşiretlerinin sayısı farklı olarak verilir. Kimi 12, kimi de bu sayıyı daha da fazla olduğunu belirtir. Genel olarak Şeyh Hasanlar ve Dersimliler olmak üzere iki büyük guruba ayrılırlar. Üçüncü bir grup olarak ta ocak zadelere, seyitlere gelmektedirler.

Şeyh Hasanlar grubuna dahil olan aşiretler şunlardır: Abasan, Kırgan, Ferhatan, Zengan, Laçınan, Karbalan, Findan, Bahtıyan, Mıstan, Hoşan, Derikan, Sırtkan, Rutan, Dervişçemalan, Sarısaltıkan, Ağuanan, Titenekan, Koçan, Şemkan, Resikan, Nenikan, Kurmeşan, Şekakan.

Kurmeşan ve Şkankan aşiretleri, Kurmanci (Kürtçe) konuşur, geri kalan diğer aşiretler Zazaca konuşur. Mazgirt’de bulunan Şadilli ve Hıran aşiretleri de Kürtçe konuşmaktadır. (Dersimi, 1988: 46-47)

Yerleşik olarak bilinen aşiretler de şunlardır: Kureyşan, Haydaran, Arilli, Demenan, Lolan, Şavalan, Alan, Haydaran, Balaban, Karsan, Kımsor, Meskan, Botan, Çarekan, Yusufan ve Suran. (Ali Kemal, 1992: 160-165)

Çerekan, Yusufan ve Suran aşiretlerinin Güney Zaza aşireti olan Kasıman aşiretinden kopup Dersim'e yerleştikleri söylenmektedir. (Karabulut, 2013: 259)

Seyit olarak bilinen aşiretlerin başında Seydan, Kureşan, Ağuçan, Devrişcemal ve Sarısaltuk aşiretleri gelmektedir. Bunlar da Zazaca konuşmaktadırlar.

Genelde aynı lisan olan Zazacayı konuşmalarına rağmen Alevi Zazalar ve Süni Zazalar arasında şekil, biçim, inanç, gelenek ve görenekler arasında önemli farklılıklar vardır. Bu farkların en büyük nedeni dindir. Dindeki farklılıklar, gelenek görenek ve kültüre yansımıştır. Süni olarak bilinen Dümbeli (Deylemi) Zazalar, Bingöl, Elazığ, Diyarbakır, Ergani, Hani, Gerger, Palu, Maden, Arıcak, Kovancılar, Alacakaya, Maden, Sivrice gibi yerleşkelerde yaşarlar. Bunlar Bermek kabileleri olarak bilinir. (Karabulut, 2013: 247) Elazığ, Bingöl, Kuzey Diyarbakır kırsalında yaşayan Dümbeliler kendi aralarında daha da küçük aşiretlere bölündükleri için güçlü bir aşiret bağı yoktur. Eğil, Çermik, Palu, Alaakaya, Arıcak, Maden, Dicle, Kulp, Hani yöresinde Dümbeli Aşireti'ni birleştirerek Mirdasi Aşireti oluşturulmuştur. (Karabulut, 2013: 249) Sunni Zazalarda da güçlü bir aşiret yapısı mevcuttur. Zaza kabileleri ve aşiret yapısında sıkı yapılanma biçimi söz konusudur. Siverek, Adıyaman Gerger, Bingöl, Palu yerleşim yerlerinde yaşayan Zazalarda da aşiret yapısı mevcuttur. Urfa'nın Siverek bölgesindeki beli başlı aşiretler şunlardır: Adıddlü aşireti, Alxas aşireti, Alpavut aşireti, Amanlı aşireti, Anterlü aşireti, Bab aşireti, Badıllı aşireti ve Baziki aşireti. (Özgültekin, 2015: 84-98)

7. Zazalarda Dil ve Edebiyat

Zaza dili, sözlü geleneği güçlü olan bir dildir. Ağıtları, türküleri, fabıları ve duaları ile günümüze kadar aktarılmıştır. Sey Qaji, Weliye İsê İmami, Saider gibi Dersimli şairlerin türkü ve ağıtları sözlü hafızadaki yerini hala korumaktadır. Yazılı dillieri olmadığı için söze, sözlü edebiyata önem verilmiştir. Halk ozanı Kemal Kahraman bunu şöyle aktarmaktadır:

“Daye namê ma şware de vaze,

Onder gorn u mezelê ma belü niyê.”

(Anneciğim adımızı bir ağıtta an,

Batası mezar yerlerimiz (bile) belli değil.) (Özcan, Çağlayan, 2019: 141)

Yazılı tarih ve edebiyatı olmadığı için mezar yerleri yazı da bilinmemektedir. Buları hafızada canlı tutmak için sözlü edebiyata yaşamlarında önemli bir yer almaktadır.

Zazaca ilk olarak 19. yüzyıl sonlarında yazı dili ile tanışır. İran dilleri ile çalışmalar yapan Rus dil bilimci Peter Lech, Rus-Osmanlı Kırım Harbinde esir düşen Bingöllü bir Zaza'dan aldığı iki masal kayıtlarını Rusça ve Almanca yayınlar. (Varol, Özcan, Çağlayan, 2019: 61) Yaklaşık olarak 20 sayfadan oluşan bu masallar, dilbilgisi, leksikal ve sözdizimi açısından ilk olduğu için önemli bir çalışma oluşturmaktadır.

Kendi ana dili Zazaca'da ilk eseri yayınlayan Molla Ehmedeê müderris Xasi'dir. 1899 yılında Mevlid-i Nebi isimli bir eser yayınlar. Bundan kısa bir süre sonra 1903 tarihinde Osman Efendi andında âlim ve müftü “Biyayışa Peyğemberi” (Peygamberin Doğuşu) adlı bir mevlit yazar. (Özcan, Çağlayan, 2019: 62) Yazdıkları mevlitleri dışında başkada bir eseri bulunmamaktadır bu iki dini âlim'in. Bu mevlitlerin dışında Zazaca uzun bir süre suskunluk dönemini yaşar. Cumhuriyet dönemi, Türkçe dışındaki diller için özgür bir ortam değildi. Ulus-devlet ve modern Türk toplumu yaratma mantalitesi, Türkçe dışındaki dil ve kültürlerle hoşgörü

ile bakmadı. Dil, kültür, eğitim ulus-devlete göre şekillendi, Zazaca ve Kürtçe bu anlayıştan olumsuz etkilendi. 1980 askeri darbesiyle birlikte Zazaca, daha güçlü bir şekilde baskı altına alındı, aydın ve yazar kesimi yurtdışına göç etmek mecburiyetinde bırakıldı. Bu göçle birlikte Zazaca yeni bir uyanışı da beraberinde getirdi. Bu dönemde Zazaca ayrı bir dil olarak görüldü ve çalışmalar bu doğrultuda oldu. Zazaca ayrı bir dildir ve Zazalar ayrı bir halktır diyen ilk yayın 1983'te çıkan Kızıl yol dergisi olur. (Özcan, Çağlayan, 2019: 69)

Zazacanın aktif olarak yazı dilin girmesi bu tarihten sonra, 1980'li yıllardan sonra başlar. Ayre (Degirmen), Piya (Birlikte), Waxt (Zaman), Raştiye (Gerçek), Desmala Sure (Kızıl Mendil), Ware (Yurt), Tija Sodiri (Sabah Güneşi) (Karataş, 2016: 89) gibi dergilerin yayın hayatına başlamasıyla başlar. Bunun dışında roman, öykü ve tiyatro alanında da önemli çalışmalar yapılmıştır.

8. Sonuç

Anadolu coğrafyası birçok kültür ve medeniyetleri içinde barındırmıştır. Bu kültürlerden biri de Zazacaya ait sözlü kültürdür. Fakat Zazalar, Türk siyasi tarihinde ya Türk veya Kürt olarak gösterilmişlerdir. Başat olan etnik grup, Zazaları etnik ve kültürel olarak ayrı bir grup olarak gösterilmesini, birlik ve politik amaçlarına karşı bir engel olarak görmektedirler. Konuyu bu noktaya vardırان nedenlerden biri de, konuyla ilgili, gerek etnik ve gerekse inanç bazında Türkiye'de akademik çalışmaların istenilen düzeyde olmayışının etkisi bulunmaktadır. Var olan bir dili, bir kültürü başka bir kültüre entegre etme çabası, ayrımcılığı, ötekileştirmeyi beraberinde getirir. Bu anlamda Zazaları, dili ve kültür olarak özerk göstermek, ayrımcılığa ve ötekileştirilmeye değil tam tersine aynı coğrafyada yaşayan farklı kültürlerden insanları birbirine daha da yaklaştıracaklarını düşünmekteyiz.

Zaza dili, sözlü geleneği güçlü olan bir dildir. Ağıtları, türküler, fabılları ve duaları ile günümüze kadar aktarılmıştır. İddia edildiği gibi, olanı olduğu gibi belirtmek, bölmek, parçalamak, ayrımcılık yapmak ve ötekileştirmek değildir, mezarları belli olmayanların üzerinde kendi dillerinde, kendi kültürlerinde birer ağıt yakmaktır.

Bu bağlamda bu çalışma, farklı kültürlerin birbirini anlamasını, ortak coğrafyadaki kültür zenginliğini, hoş görüyü ve sevgiyi korumasına katkı sunduğunu düşünür ve umut ediyoruz.

KAYNAKLAR

- Ali Kemal, Erzincan: Tarih, Coğrafi, Toplusal, Etnografya, İdari, İhsai İnceleme araştırma tecrübesi, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali (Ed.), Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- Berhem sayı 3 Eylül 1992, Stockholm, 1992.
- Buran, Prof. Dr. Ahmet.; Yüksel Çak, B., Türkiye'de Diller ve Etnik Gruplar, Akçağ Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2012.
- Cem, Munzur, Kulê 38i (Reportaj), (38'in Yarası, Reportaj), Köln, Weşanên Komkar, Köln, 1988.
- Cengiz, Seyfi, Dış Kaynaklarda Kırmancılar, Kızılbaşlar, Zazalar, Dismala Sure Yayınları, Londra, 1995.

- Çağlayan, Die Schwaechen der türkischen Arbeiter Bewegung im Kontext der nationalen Bewegung (1908-1945), Peter Lang, Frankfurt am Main, 1994.
- Çağlayan, H., 38 ra Jü Pelge, Vêjaîşe Jiji Yayınları, İstanbul, 2003.
- Çınar, Erdoğan, Aleviliğin Gizli Tarihi, Kalkedon 13. Baskı, İstanbul, 2011
- Dersimi, Dr.Vet. Nuri, Kürdistan Tarihinde Dersim, Komkar Yayınları, Köln, 1988.
- Faik Bulut, Dersim Raporları, Evrensel Basım Yayın 3 Basım, , İstanbul, 2005.
- Gezik, Erdal, Çakmak, Hüseyin., (2010) Raa Haqi – Riya Haqi, Dersim Aleviliği İnanç Terimleri Sözlüğü, Kalan Yayınları, Ankara, 2010.
- Gippert, Prof. Dr. Jost, Die Historische Entwicklung der Zaza Sprache /Zaza Dilinin Tarihi Gelişimi, Ware Sayı 10, Frankfurt, 1996
- Hadank, Karl, (1932) Mudarten der Zaza, Hauptsaechlich aus Siwerek und Kor, Verlag der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin, 1932.
- Hür, Ayşe, Kürtlerin Öteki Tarihi, Literatür Yayınları, 2 Basım, İstanbul, 2018.
- JUK, Dersim, Türkiye Cumhuriyeti Dahiliye Vekâleti Jandarma Umum Komutanlığı, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Ankara, 1932.
- Kalmam, M., Belge ve Tanıklarıyla Dersim Direnişleri, İstanbul, Nujen Yayınları, 1995.
- Karabekir, Kazım, Kürt Meselesi, Emre Yayınları, İstanbul, 1994.
- Karabulut, Serdar, Zazalar, Tarihi, Kültürel ve Sosyal Yapı, Altın Kalem Yayınları, İzmir, 2013.
- Kalmam, M., Belge ve Tanıklarıyla Dersim Direnişleri, İstanbul, Nujen Yayınları, 1995.
- Karataş, Kenan, Anadolu'nun Kadim Halkı Zazalar (Deylemliler) ve Zazaca, Fam Yayınları, İstanbul, 2016.
- Karataş, Serdar, Zazalar, Tarihi, Kültürü ve Sosyal Yapı, Altın Kalem Yayınları, İzmir, 2013.
- Kutlu, Haşim, Kızılbaş Alevilikte Meydan, Yurt Yayınları, Ankara, 2007.
- Munzuroğlu, Doğan, Toplumsal Yapı ve İnanç Bağlamında Dersim Aleviliği, Fam Yayınları, İstanbul, 2012
- Önder, Ali Tayyar, Türkiye'nin Etnik Yapısı, Halkımızın Kökenleri ve Gerçekler, Fark Yayınları, 37. Baskı, Ankara, 2007.
- Özcan, Mesut - Çağlayan, Hüseyin, Terihsel ve Sosyolojik Gelişim ile Zazaca - Tarih - Edebiyat - Coğrafya - Folklor, Kalan Yayınları, Ankara, 2019.
- Özgültekin, Ramazan, Siverek'in Sosyal Yapısı ve Aşiretler Tarihi, Siverek, 2015.
- Platon, Devlet, Sayfa Yayınları, İstanbul, 2013.
- Poller, Horst, Die Philosophen und ihre Kerngedanken, Lau Verlag, 2014.
- Selcan, Zülfü, Grammatik der Zaza-Sprache (Zaza Dilinin Grameri), Wissenschaft und Technik Verlag, Berlin, 1998.
- Şanlı, Hasan, İkrar Meydanı, Analiz Basım Yayın, İstanbul, 2010.

- Taş, Cemal, Roê Kırmancıye (Kırmancıye'nin Ruhu), Wêjiyaişe Tiji, İstanbul, 2007.
- Tayyar, Ali, Türkiye'nin Etnik Yapısı, Halkımızın Kökenleri ve Gerçekler, Fark Yayınları, 37. Baskı, Ankara, 2007.
- Uluğ, N. H., Derebeyi ve Dersim, Ankara 1932.
- Uluğ, N. H., Tunceli Medeniyete Açılıyor, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939.
- Van Bruinessen, Martin, Agha, Scheich und Staat, Berlin, 1989.
- Ware, Sayı 10, Ekim, Frankfurt am Main, 1996.
- Ware, Sayı 13, Mayıs, Frankfurt am Main, 2000.
- Werner, Eberhard, Zazaların Dinleri Üzerine Düşünceler, II Uluslar arası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, 2012, Bingöl Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012.